

ՊԱՐՍԻՑ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԻՆ

(Ժամանակակից հայ յիշատակարանից)

Այն դաշնադրութիւնը, որ սահմանավայրերի վերաբերութեամբ գրուած էր Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև, մնում էր տակաւին անկատար. այդ դաշնադրութեանը Ռուսաց Նիկողայոս կայսրը ըստ արժանւոյն վախճան տալուց յետոյ՝ որպէս դեսպան Պարսկաստան ուղարկեց գեներալ մալթօր կնիազ Մենշչիկովին, որին և պատուիրեց կարճել այն վէճերը, որոնք տեղի ունէին մինչև այդ ժամանակ սահմանները սրոշելու առթիւ և առհասարակ հաստատուն պահպանել իւր կրած դաշը, ինչպէս ունէր և իւր նախորդ Աղէքսանդր Առաջինը:

1825 թուի յունուարին դեսպանը ճանապարհ ընկաւ տանելով իւր հետ լիակատար խաղաղութեան որոշումը և երբ հասաւ Դավրէժ՝ Փաթալի շահի ժառանգ Աբաս Միրզայից վայելուչ պատուով ընդունուեցաւ և վերջինս էլ ցոյց տուեց իրան սիրոյ և խաղաղութեան փափագող:

Փաթալի շահը դեսպանի գալը երբ լսեց՝ հրաւիրեց նորան Սուլթանիա իւր բանակը կայսեր յանձնարարութիւնը կատարելու:

Բայց Աբաս Միրզան, որ խաղաղութեամբ իրան խաղաղութիւն սիրող էր ցոյց տալիս դեսպանին, վաղուց արդէն տեղեկութիւններ էր հաւաքել Ռուսաստան գտնուող իւր հաւատակից վաճառականներից թէ թագաւորանիստ Պետերբուրգ քաղաքը նոր կայսեր յաջորդութեան առթիւ նշանաւոր մարդկանց դա-

ւաղորութիւններով շփոթուած է, և մի փոքր էլ գուշակելով, որպէս թէ կայսեր այս առաջարկուած դաշնադրութիւնը նորա տկարութեան մի ապացոյց էր, շտապեց դեսպանից առաջ Սուլթանիա իւր հօր Թաթալի շահ մօտ և նորա հետ խորհրդակցելուց յետոյ՝ վերադարձաւ Դաւրէթ, զօրք հաւաքեց և իւր հրամանատարութեան տակ պահեց:

Այդ միջոցներում Երևանու սարդար Հիւսէին խաւի եղբայր Հասան խանը, որ հետեակ ու հեծեալ զօրքերով պահուած էր իւրեանց սահմանի մօտ Արագած լեռների մէջ Ապարան կոչուած տեղը և սպասում էր յարմար առիթի, վաղօրօք իմանալով Աբաս Միրզայի գլխավորութիւնը, ինքը յուլիսի 16-ին, ուրբաթ առաւօտեան յանկարծակի յարձակուեցաւ Շիրակաւանի սահմանի վերայ գտնուած Ղարաքիլիսէ երեւելի գիւղի վերայ. պարսիկներն սկսան շրջապատուած արձակ կերպով կռուել, իսկ գիւղացիք իրանց տներէց, և այսպէս մինչև երեք ժամ դիմացան նոցա յարձակումներին և չէին թող տալիս որ գիւղամէջ մտնեն:

Այս միջոցին գիւղին օգնութիւն եկան լիսուն հետեակ զօրք երկու թնդանօթներով, և հէնց որ պարսից յարձակումը խորտակելու մօտ էին և պէտք է քրջէին այնտեղից՝ իսկ գիւղացոց ուրախութեանը չափ չկար, որ ազատուած էին պարսիկներից, շտապով մի տաճիկ եկաւ այդ տեղ սղւտ գլխիկան ու ասաց՝ «այդ ինչ էք անում, ահա զօրքը աւերում է միւս Ղարաքիլիսէն, ուր կնիազի տունն է գտնուում»:

Իսկոյն և եթ լիսուն զինակիրներ թողին դոցա ու գնացին այնտեղ. և այն միջոցին, երբ փոքրիկ գունդը հեռացաւ իրանց գիւղից, ռամիկ ամբօխը նոցա յետեից դուրս եկաւ, կարծելով թէ ազատութիւն ձեռք բերին, և ահա պարսիկները խառնուեցան ու շատերին սպանեցին, մնացածներին էլ գերի տարան. իսկ որոնք ընտանիքով մնացել էին իրանց տներում, երբ պարսից յարձակումը տեսան, մինչև յետին շունչը պաշտպանեցին իրանց, և գրեթէ շատերն ազատուեցան գերութիւնից, բայց շատերն էլ, թէ գիւղում եղածներից և թէ զօր-

քի ետևից ընկողներին, գերի տարուեցան, տղամարդիկ թէ կանայք, նորահարսներ և դեռահաս աղջիկներ և մատաղահաս մանուկներ, բոլորն էլ հայազգիներ. վնասուածների թիւը հասաւ մինչև երկու հազարի, որոնցից մօտ եօթանասուն հոգի սպանուեցան, երկու հարիւրի չափ վիրավորուեցան, իսկ մնացեալներն առհասարակ գերի տարուեցան. սոցա գիւղի ուրիշ աւարի հետ բերին Արարատեան կողմերը, նոցանից ամենագեղեցիկ տղաներին և աղջիկներին վերցրին իրանց համար՝ մնացեալ բոլորին իրանց նախնի բնական սովորութեան համաձայն վաճառեցին, որոնցից ոմանց հայ եկեղեցականներն ու ժողովրդականները ինչքան որ ոյժերը պատուժէր թափեցին, և այն մեծամեծ վտանգների ու տառապանքների հանդիպելով, իսկ մնացեալները նոցա ձեռքով աքսորուեցան Պարսկաստանի այս և այն կողմերը:

Յաթալի շահն ու նորա որդի Աբաս Միրզան պատասխանեցին ռուսաց դեսպան գեներալ մայօր կնիազ Մէնշչիկովին՝ թէ «դարձիր այնտեղ որտեղից որ եկար, որովհետև պատերազմ պէտք է ունենանք». և նորահետ մի ուղեկից դնելով ուղարկեցին Երևան, որտեղից պիտի անցնէր ռուսաց սահմանը:

Եւ ինքը հաւաքելով քառասուն հազարի չափ ձիաւոր զօրք՝ արշաւեց դէպի ռուսաց սահմանը Արցախի, Նուխուի, Շամախու և Գանձակի նահանգների վերայ և տեսնելով, որ այդ երկիրները զօրքից թափուր են՝ տիրեց մի քանի տեղերին, աղմկեց բնակիչներին և այս ու այն կողմ ուղարկեց երևելի մարդիկ՝ մահմեդականներին ապստամբեցնելու և դարձնելու իւր կողմը, և հռչակեց թէ այս պատերազմը կրօնական է լինելու:

Այս անակնկալ միջոցին ռուսաց մի գունդ ամրանալով Տուշու ամրոցում հազիւ պահպանում էր բերդն ու մէջը եղածներին. իսկ մնացեալ հայ ժողովրդի բազմութեան մի մասը մացառուտ տեղերում և խոր ձորերում ամրացան, իսկ միւս մասն էլ իրանց գիւղերում ուր կային բնական ամրոցներ:

Պարսից այս անհաւատարմութեան լուրը երբ հասաւ Տփլիս՝ քաղաքը տակն ու վրայ արաւ բոլորովին, նոյն իսկ իրաւ Երմօլով զօրապետին, այնպէս որ քաղաքը դատարկուեց և քաշուեցին դէպի վեր, բայց վերին տեսչութեան խնամքը այցելութեան գալով դաւառների բնակիչներին, մի քանի երևելիներէ խորհրդով յետ է դառնում նա իւր մտքից, այդ բոլորի մասին յայտնում է Կայսեր, և ինքը սկսում է պատրաստութիւն տեսնել պարսից յարձակումներին դէմ դնելու:

Այս օրերում կենազ Մէնշիկովը, որ Շամիր խան Մելիք Փրիգունեանի հետ Հիւսէին խանի ձեռքով արգելուեցաւ Երևանում, հասաւ Տփլիս. և աւելի լաւ ծանօթանալով նորանից նոցա յարձակման հանգամանքներին, որին դեսպանը ինքը ականատես էր եղած, պատրաստեց հայազգի գեներալ մայիօր իշխան Ռստում Մադաթովին, որ մի քաջ ու սրտոտ տղամարդ էր, և փոքրութիւ զօրքով սեպտեմբերի 2-ին ուղարկեց պարսից դէմ, որոնք Շամքոռ գետի աջ կողմն էին կանգնած, և որոնք բաղկացած էին 2,000 կանոնաւոր հետեակ զօրքից, մօտ 800 ձիաւորներից, 4 մեծ և 20 փոքր զամպարակ կոչուած թնդանօթներով. նոցա զօրապետներն էին. Մահմատ Միրզա և Ամիրխան սարգարը, որոնցից առաջինը շահի ժառանգ Աբաս Միրզայի որդին էր և միւսը քեռին. և ուրիշ երևելիներ:

Պարսից յառաջապահ գունդը հեռուից նկատելով ռսւսաց զօրքը, պատերազմի պատրաստուեցաւ, և սպասում էր մինչև կը մօտենան իրանց. և հէնց որ մօտեցան մի ռմբաձիգ հեռաւորութեան վերայ՝ չորս թնդանօթ արձակեցին հրացանների հետ, բայց ռուսաց զօրքն իւր թնդանօթներով մեծ վնասներ սկսեց տալ պարսից հեծեալազօրքին և լանկարծակի յարձակում գործելով նոցա վերայ՝ պարսից բոլոր գունդը ցրուելով ստիպեցին փախչել պատերազմի դաշտից: Այդ միջոցին Աբաս Միրզայի որդի Մահմադ Միրզան յետ դառնալով տշխատում էր մի կերպ ազատուել, միևնոյն վիճակին ենթարկուել էին նաև միւսները նորա ետեւից. սակայն նոցա հետեւակ զօրքը մնում էր առանց օգնութեան, որոնց ետե-

ւից ընկնելով ռուսաց հեծելազորքը, որ 800 հոգի վրացիներից ու մասամբ Ղազախ գաւառի թաթարներից էր բաղկացած, նոցա առջևը կապեցին, պարսիկները ահով պատած և անպաշտպան մնալով հազիւ մի անգամ էլ դէմ դրին. իսկ այնուհետև ռուս զինուորները մօտ 10 ասպարէզ հալածեցին նոցա սրի անցկացնելով ամեն պատահողի նոցանից: Այս փախստականները հազիւ կարողացան շուռչ առնել Գանձակի մօտ Զէյլա գետի միւս ափն անցնելով:

Այս պատերազմի մէջ պարսիկներից ընկան երկու նշանաւոր խաներ (մէկն էր Աբաս Միրզայի քեռի Ամիրխան սարդարը) և հազարից աւելի դիակներ մնացին պատերազմի դաշտում և փախած ճանապարհին. թողին մի մեծ թնդանօթ և 11 փոքր, այլ և մի քանի արկղ վառօդ:

Սորանից յետոյ իշխան Մադաթովը դիմեց դէպի Գանձակ և գրաւեց քաղաքն առանց որ և է ընդդիմութեան սեպտեմբերի 4-ին: Գանձակի ամրոցում գտնուում էր պարսից 1,500 վարժուած հետևակ զօրք. երբ սօքա լսեցին իրանց զօրքի պատրաստութիւնը և Մադաթով իշխանի իրանց վրայ գալը՝ առանց ձայն հանելու խոյս տուին ազատուելու նորանից. իսկ ռուս զօրքը ընկաւ նոցա ետևից մինչև քսան ասպարէզ և չհասնելով փախստականներին՝ լեռ դարձան Գանձակ ու տիրացան նոցա առատ ուտեստի պաշարին և մասնաւոր վառօդին ու արճիճին:

Այս յաջողութիւնները լսելով Տիֆլիսի զօրապետ Երմօլովը մի փոքր սիրտ առաւ. մանաւանդ երբ լսեց, թէ Ղարաբաղի հայ և մահմեդական բնակիչները ցանկանում են այն կողմերի ռուս զօրքերին դիմել, որ միանալով նոցա հետ թշնամիների ոտքը կտրեն այնտեղի սահմանից և ապստամբութեան գարշ անունը մաքրեն, շուտով դրեց գեներալ ադիւտանտ Պասկևիչին, որ շտապէ գայ և միանայ Մադաթովի հետ ու դիմէ դէպի Ղարաբաղ:

Պասկևիչն ընդունելով այս գրութիւնը օգնութիւն է հասնում իշխան Մադաթովին զօրքով, և հէնց որ

մտադրւում են յարձակուել Աբաս Միրզայի բանակի վերայ, որ քառասուն և ինն օր պաշարած ունէր Շուշու ամրոցը, ինքն Աբաս Միրզան պաշարումը անօգուտ համարելով՝ զայրացած յարձակոււմ է ուսաց բանակի վերայ, որ բանակուած էր Գանձակում, որ գոնէ նոցանից առնէ իրան հարուածողների վրէժը:

Սակայն Պասկելիչը Մաքաթովի աջակցութեամբ առաջ է մղում իւր սակաւաթիւ զօրքը, խորտակում է պարսից բազմամբօխ բանակը, հալածում է առջևից թշնամուն, գերի է վերցնում նոցա հետևակ զօրքից հազարաւորներին, և շատ շատերին հեծեալներից և հետևակներից կործանում է գետին. իսկ արքայորդին սրընթաց տագնապով նժույգ երկվարների օգնութեամբ Երասխ գետից անցնելով դէպի իրանց սահմանը՝ հազիւ կարողանում է իր գլուխը ազատել յաղթողների հետևող սրից:

Սակայն այս յաջող պատերազմից յետոյ ուսս զինուորները եթէ բաւական պաշար ունենային՝ հալածելով մինչև իսկ Դաւէժժը կուղէին առնել միւսոյն ամսին (սեպտ.), բայց որովհետև պատերազմը նոր էին աւարտել և պատերազմական կարևոր պարագաների պատրաստութեան պէտք ունէին, ուստի գոնէ մի երկիւղ ազդելու թշնամիներին՝ անցան Երասխ գետը, փախցրին այնտեղից ևս արքայորդուն, տիրեցին այդ նահանգներին և յետ դարձան ձմեռուան խստութիւններից պատրաստութեամբ համար:

Տփլիս մտնելով պատրաստութեանց յետևից ընկան. հինգ ամսուան ընթացքում պատրաստեցին ամեն բան ինչ որ հարկաւոր էր պարսիկների հետ պատերազմ մղելու համար, արձակուեցաւ առաջընթաց զօրքը 1827 թուի ապրիլի սկզբին, որոնք մտան Էջմիածին նոյն ամսի 13-ին, և երկու օրից յետոյ ուրբաթ օրը պարսից այն զօրքը, որ սարգարի եղբօր Հասան խանի առաջնորդութեամբ առաջուց ժողովուել էին, եկան մեծ կաթողիկէի արևմտեան կողմից. և հէնց որ սոցա գալն իմացուեց՝ Բէկէնդօրֆ Կոստանդինը վերցնելով 1000 հոգի հետևակ զօրքից, երկու թնդանօթ և հեծելազօր-

քիցն էլ՝ յարձակուեցաւ նոցա վերայ, և պատահելով միմեանց Սեաւ ջրի տկունքների մօտ՝ յարձակուեցան միմեանց վերայ և ընկան երկու կողմիցն էլ. այս փոքրիկ պատերազմի ժամանակ բռնեցին պարսից գնդից Իսմայէլ խանին և քրդերիցն էլ ընկան քաջ և աշուղնի մարդիկ Ջամալտնցուց տոհմից, իսկ նոցանից մէկը, որի անունը Կօրօ էր, և մի գոռ պատերազմող էր, մեծ քաջութիւններ գործեց և սրարշաւ ձիով ներս մտնելով ռուսաց հեծելազօրքի մէջ՝ լետ էր դառնում. բայց վերջապէս փորոտիքին վէրք ստանալով՝ ազատուեց իրանց զօրքի մէջ, որին տանելով Սարգարապատ բժիշկ կանգնացրին վրան՝ և մի փոքր առողջութիւն գտնելուց լետ գնաց իւր ընտանիքի մօտ:

Ռուսաց զինուորներն այսպիսով հասան Սարգարապատի նորաշէն ամրոցին, սկսան զննել, և պատգամ ուղարկեցին նորա մէջ եղած բերդապահների գլխաւորին, որ հնազանդուի իրանց, բայց արժանաւոր պատասխան ստանալով՝ արձակեցին ամրոցի վերայ մի քանի ռումբ, որից բերդապահների գլխաւորներից մի քանիսը վնասուեցան և նոցա հետ մի «պալապանճի» ռ. քանի մի մարդ. զօրքն այն գիշեր մնալով այնտեղ՝ առաւօտեան վերադարձան Էջմիածին իրանց բանակատեղին:

Ապրիլի 20-ից մինչև մայիսի 24-ը այնտեղ հանգրստանալով զօրքը գնաց և Երևանը պաշարեց. քանի մի օրից լետոյ սուրբ Էջմիածին մտաւ եւ մեծ զօրապետ Պասկևիչը. և լսելով թէ զօրքը Երևանայ շուրջն է՝ շտապեց միւս օրն Երևան հռչակաւոր բերդը զննելու. և ուշի ուշով քննելով՝ տեսնում է որ առանց մեծամեծ թնդանօթների անհնար է Երևանու բերդն առնել. ուստի քակելով պաշարումը զօրքը բերում է Էջմիածին. և խորհրդակցելով վճռում է նախ գնալ Աբասապատ ամրոցի վերայ, մինչև որ կհասնեն իւր խընդրած մեծ թնդանօթները:

Այնուհետև տկարներին ու հիւանդներին զօրքի մի մասի հետ ուղարկում է Արայի լեռան ստորոտը մի ապահով տեղ և բոլոր ծանրութիւնը թողնելով Էջմիածին հինգ հարիւրի չափ հետևակ զօրքի պահպանու-

Թեան ներքո՛ ինքը վերցնելով զօրքի մնացեալ բանա-
կը լունիսի 5 ին ուղղուում է դէպի Նախիջևան, ուր
հասնելով՝ պաշարուում է Աբասապատ ամրոցը, որ փոքր
ժամանակից անձնատուր է լինում և մինչև որ սա տի-
րում է այս ամրոցին, Աբաս Միրզա արքայորդին բազ-
մաթիւ հետևակ ու հեծեալ զօրքով ուրիշ ճանապար-
հով գալիս է անցնում Օշական գիւղի դաշտը և բանա-
կուելով ամուր տեղերում ու ճանապարհների անցքը
կաշնելով երկու կողմից՝ օգոստոսի 13-ին հետևակ զօր-
քի մի վաշտ թնդանօթներով ուղարկում է պաշարելու
Էջմիածնի ամրոցը. սոքա գալով Հռիփսիմէի վանքի ե-
տևի կողմը թնդանօթներն ուղղեցին դէպի Էջմիածնայ
պարիսպը և տեսնելով որ այնտեղից թնդանօթի ռումբն
անգօր է ներգործելու՝ գիշերն առաջ եկան Շողակաթի
տաճարի պատի տակով, թնդանօթները դարսեցին պարս-
պի հիւսիս արևելեան թևի վերայ, որով սարսափեցան
բոլորովին Էջմիածնայ պարսպի ներսը գտնուող եկեղե-
ցականները, որոնց մէջն էին և Տփիսի ներսէս արքե-
պիսկոպոսը և ռուսաց մի փոքր գունդ, որոնցից գրեթէ
կէսը հիւանդութեան պատճառով անգործ էին, բայց նո-
ցա գլխաւոր գնդապետը, որ խիստ վարժ էր ռմբաձը-
գութեան մէջ, ինքն անձամբ կառավարում էր մենաս-
տանի բրիգերում դարսած թնդանօթներն և հարուածում
էր թշնամիներին ու նոցա թնդաօթները:

Մինչև որ այսպէս հինգ օր պաշարուած դրութեան
մէջ էին, նոքա գաղտնի մի մարդու ձեռքով իմաց են
տալիս գեներալ լէյտենանտ Աֆանասի Կրասովսկուն, որ
միւս զօրքերի հետ Արալի լերան ստորոտում ապահով
բնակութիւն էր գտել. նա անյապաղ օգոստոսի 17-ին
2500 հետևակ և 500 հեծեալ զօրքով ու 12 թնդա-
նօթներով գալիս է օգնութեան, մնացեալ զօրքի զիր-
քը ամրացնելով թշնամիների յարձակումներից, որի մա-
սին երբ իմացան պարսիկները, որոնք զգուշութեամբ
պահպանում էին ճանապարհների անցքերն ու կիրճերը
և ճանապարհի այս ու այն կողմի ամրակուռ տեղերը,
և նոցա հետ իմանալով նաև Էջմիածին պաշարողները
լռիկ մնջիկ գնացին ու միացան իրանց բուն բանակի հետ:

Եւ Հէնց որ միւս առաւօտ լուսաբացին Կրասովսկի զօրապետը գնաց մտաւ թշնամիների դաւադրած ճանապարհները, ուր պարսիկները մորեխի պէս թափուում էին ամեն կողմերից և թնդանօթներն ու հրացանները տեղում էին ամեն կողմից կարծես թէ երկնքից ծծումբ լինէր տեղում, ռուս զինուորները ճեղքելով նոցա բազմութիւնը հասան մինչև այնտեղը, ուր 1477 տարի առաջ, այն է փրկչական 351 թուին Վահան Ամատունին Տերոյ շնորհքով զօրացած՝ գետին գլորեց հիւսիսականաց Կաւկասեան գնդի հսկայ զօրագլուխին և իսպառ խորտակեց նորա զօրութիւնը. այնտեղ իսկ պարսիկ արքայորդին սաստկացրեց իւր պատերազմը. այլ ռուսաց բանակը այդ միջոցին երեք էր բաժանած. առաջինը մեծ թնդանօթներով մօտենում էր այդ միջոցին Էջմիածնի ամրոցին, վերջին գունդը, որի հետ էր նաև ինքը զօրապետը, տակաւին կամաց կամաց ցած էր իջնում զառիվայրից և դիմադրում էր սաստիկ յարձակումներին. իսկ միջին գունդը, իւր երկու վերոյիշեալների մէջ տեղումն էր, Հէնց որ մօտեցաւ Գետառ կոչուած այգիների առումին՝ այլ ևս չկարողանալով ծարաւին և խորշակին դիմանալ արևակէզ աշխատութիւններից յետ, երբ ամենևին ջրի հանդիպած չէին, զինաթափ լինելով ջուրը մտան, որոնց վերայ յարձակուեցան պարսից հեծելազօրը, որ դարան էր մտած այնտեղ, և սրերի ու նիզակների հարուածներով սպանեցին ջրում եղած հարիւրաւոր զինուորներին, և գերի տարան երկու հարիւրից աւելի մարդ, մինչև որ վերջին բանակը օգնութեան հասաւ, որն որ հալածեց ու ցրուեց նոցա և իւրայիններից մնացածներին սրից ու գերութիւնից ազատելով տարան իրանց հետ սուրբ Էջմիածին:

Այս պատերազմի մէջ, որ տասներկու ժամից աւելի տևեց հաղիւ չօրս ժամուայ ճանապարհի վերայ, ռուսաց քաջերից ընկան մօտ 1131 մարդ և այդ օրը որոշուեցաւ իբրև Արարատեան աշխարհի սուրբ Տաճարի կաթողիկէի ազատութեան լիշատակ ամեն տարի օգոստոսի 17 ին տօն կատարել միւսնոյն սրբութեան տաճարում:

Իսկ Աբաս Միրզայի արքայորդին կարող էր ուրախ լինել այս հարուածի վերայ, եթէ իրանցից ընկած դէպքերի թիւը հինգ անգամ աւելի չլինէր քան իրանց հակառակորդներից ընկածները, ուստի այդ փորձից վախեցած և լուսահատուած մտատանջութեան մէջ էր. և այն ինչ գեներալ Կրասովսկին պատրաստում էր իւր գունդը լաջող ճանապարհով յարձակուելու նոցա բանակի վերայ, իրան օգնութեան կանչելով նաև Արայի լեւրան հովտում գտնուած բանակից մի այլ փոքրիկ վաշտ, ինքն Միրզան նախկին փորձից վհատուած անվստահ իւր զօրքի բանակատեղի ամրութեան և նոյն իսկ իւր զօրքի բանակատեղի ամրութեան և նոյն իսկ իւր զօրքի քաջութեան վերայ՝ իսպառ խոյս տուեց Օշական գիւղից երրորդ օրը և Հրազդան գետն անցնելով մտաւ Ծաղկունեաց նահանգի խորաձոր տեղերը. և այնտեղ մի քանի օրից լեռոյ բոլոր զօրքերի գլխաւոր կառավարիչ Պասկևիչի վերադարձի լուրն առնելով, նախ քան նորա մերձենալն այդ կողմերին, նա շտապեց փախուստ տալ այնտեղից. և անցնելով Երասխ գետը Մասեաց լեռան ստորոտի՝ դժուարանցանքի ճանապարհներով քաշուեցաւ գնաց Խոյ քաղաքը:

Սեպտեմբերի 4-ին Երևան հասաւ գեներալ Պասկևիչը և իւր բանակը դրեց բերդի դէմուդէմ. բայց իսկոյն պատերազմ չսկսեց. միւս օրը իւր բանակն առաջ շարժեց դէպի սուրբ Էջմիածին. և նոյն ամսի 11-ին դուրս գալով դէպի արևմտեան կողմը և անցնելով Արմաւիրի բլրակի մօտից մի ժամ ճանապարհ հեռու՝ բանակ դրեց Շահրիար գիւղի չորս կողմը, որտեղից դէպի հարաւ Երասխ գետն էր և հիւսիսից նորակառոյց Սարապատ ամրոցը. այս միջոցին ռուսաց բանակը ուտեստի պակասութեան պատճառով նեղութիւն էր կրում, բայց Տիխիսի Ներսէս արքեպիսկոպոսը, որ գտնուում էր զօրքի մէջ Պասկևիչի հետ, մի կերպով տեղեկացաւ թէ նշանաւոր Կողբ գիւղում, որ նոցա արևմտեան կողմն էր Երասխի միւս կողմը վեց ժամի չափ հեռու, ցորենի բաւականին առատ պաշար կայ, ուր իբրեւ ապահով տեղում Երևանի սարգար Հիւսէին Ղուլի խանը հաւաքել

էր իւր զօրքի պիտոյքի համար. այստեղ էին ամրացած նոյն սարգարի հրամանով և Հայ Աշտարակ, Օշական և Փարաքար գիւղերի բնակիչները. ներսէսը իւր մարդկանցից մի քանիսին ուղարկեց այնտեղ հայոց երևելիներին իւր մօտ հրաւիրելու, որոնք ցոյց տուին թէ ինչ ճանապարհով կարելի էր ձեռք բերել այդ ցորենի ամբարները:

Այնուհետև մեծ զօրապետը Կոնստանդին Բէկէն-տօրֆի առաջնորդութեամբ ութ հազար հոգուց բաղկացած մի գունդ զօրք է ուղարկում և բերել է տալիս ցորենի ամբարները և լեշեալ երեք գիւղերի ժողովրդներին, որով բաւականութիւն ստանալով, մտադրում է առաջ պաշարել այն ամրոցը, ուր էր Հիւսէին խան սարգարի եղբայր Հառան խանը մի քանի հազար բերդապահ զօրքով:

Սեպտեմբերի 15-ին դիմում է ամրոցին հարաւային կողմից և պատնէշ կազմելով նորատունկ այգու մէջ և զսաստնի կոչուած չորս մեծ թնդանօթներն այնտեղ յարմարացնելով ռմբակոծում է նրա պարիսպը. որի սաստիկ հարուածներից և պարսպի տեղ տեղ քանդուելուց Հասան խանը վախենալով և նորա հետ այնտեղ եղած պահակները, ամսի 19-ին արևմտի ժամանակ երկուշաբթի օրը արևելեան դուռը բաց առաւ և իւր նշանաւոր կրօնակիցների հետ փախաւ. երբ միւս պահակներն այս տեսան՝ միմեանց ետևից փախչել սկսան և ազատուել, իսկ ռուսները հալածելով՝ որոնց վրայ հասան միթանը՝ սպանեցին. բայց Հասան խանը նիսիդ ձի նստած ազատուեց մտաւ Երևանու բերդը:

Այսպիսի յաղթանակով ռուսաց զօրքերը ամրոցը մտան և առանց մեծ վնասի հանդարտ տիրեցին ու գրտան նորանում առատ ցորեն, գարի և ուրիշ պատեւրագմական պատրաստութիւններ:

Երրորդ օրը թողնելով այնտեղ վերակացուներ և պահակներ ամրոցի պահպանութեան համար՝ գլխաւոր կառավարիչը շտապեց վերադարձաւ մեծ բանակով դէպի Երևան. և պաշարելով նրա անմատչելի համարուած բերդը շաբաթ օրը՝ կատաղի պատերազմ մղեց և գրե-

Թէ գիշեր ցերեկ անդադար շարունակում էր ումբա-
ձգութիւնը և բերդի հարաւ արևելեան կողմից Տէմիր
Բուլաղ կոչուած տեղը նոյն թնդանօթներով կործանեց
բերդի արտաքին և ներքին պարիսպները վեց օրուան
ընթացքում, և եթէ պատահում էր որ ուումբը ընկ-
նում էր քաղաքի մէջ տեղը, տեսարանը ահ և երկիւղ
էր ազդում ամենին, որովհետև թէ տանը դիպչէր և
ապարանքին՝ հիմնովին քանդում էր. «նվ կարող է
պատմել նոցանում եղած բազմութեան վիշտն ու յու-
սահատութիւնը. վասն զի դրսի պատերազմը ժամ առ
ժամ սաստկանում էր և ումբաձգութիւնից քաղաքը տակն
ու վրայ էր լինում, բայց քաղաքապետի և Հասան խա-
նի յամառութիւնը չէր գիշանում. ուստի քաղաքի մե-
ծամեծները չկարողանալով նոցա հրամաններին անսալ
հակառակ նոցա պատուէրների բացարին ամրոցի դուռը
երբ Հասան խանը, Սարդարապատի գէպքի պէս, սկսաւ
փախչելու վրայ մտածել, ալլ սխալուեցաւ, որովհետև
ապաստանեցաւ իւր եղբօր կառուցած նորակերտ աղօթա-
րանին, ուր և կալանաւորուեցաւ:

Ապա երբ դռները բաց արին ութն օրեայ պաշա-
րումից յետոյ շաբաթ օր ս. Նիկողայոսի տօնի օրը (որի
համար էլ Սամանեանց կառուցած մզկիթը տաճար շի-
նելով սոյն նշանագործ Հայրապետի անուան նուիրե-
ցին), զօրքը ներս թափուեց քաղաքը, թէև քաղաքի
պարսպի նոր բացած խրամների անցքը խիստ ընդարձա-
կել էին. և տիրեցին շատ տարիներից այնտեղ ամբա-
րուած առատ պաշարը—ցորենը, գարին, բրինձը, կո-
րեկը և այլն, պատերազմական զէնքերը և ուրիշ կահ-
կարասիք. լիացան ամենքը ամեն տեսակ հարկաւոր ի-
րերով և մինչև անգամ բաւականացաւ երկրացւոց սը-
նունդի և սերմացուի համար:

Այս էլ այսպէս յաջողելուց յետ Պասկևիչը կարգի
դրեց ինչ որ հարկաւոր էր ու թողեց բերդի մէջ բա-
ւականին զօրք պահպանութեան համար և նոցա կառա-
վարութիւնը յանձնեց Կրասովսկուն, իսկ քաղաքական
գործերի կառավարութիւնը դարձեալ նորան և բերդա-
պահին, որոնց օգնական իւր աջալուծեան և երկրի ու

նորա բնակիչների հանգամանքներին ծանօթ լինելու համար կարգեց Տփլիսի Ներսէս արքեպիսկոպոսին, և ինքն այնուհետև ճանապարհ ընկաւ դէպի Դաւրէժ, ուր իւր հասնելուց առաջ իւր զօրքը առանց ընդդիմութեան պարսից կողմից և ամենափոքր հակառակութեան մտել և տիրել էին:

Որից յետոյ Պարսից տէրութեան ժառանգ Աբաս Միրզան բոլորովին մէջքը կոտրած և այլ ևս չվստահանալով յոյս դնել իւր զէնքի զօրութեան և ուրիշ հնարքների վերայ, ակամայ կամօք անձամբ դիմեց Պասկելիին և հաճելի թուաց նորա աչքին և հոգալով իւր հայրական աթոռի պաշպանութեան համար՝ տուեց նորան պատերազմական ծախքերի փոխարէն տասն քրօ ոսկի ու արծաթ, որ անում է 80 միլիօն ռուբլի թղթադրամ: Եւ իբրև նշան հաշտութեան դաշնադրութեան թուղթ գրեցին ու տուին միմեանց, որի մէջ այս էլ կար, թէ ով ոք երկու կողմերի բնակիչներից ցանկանայ միւսը տեղափոխուիլ՝ իրաւունք ունենայ անարգել, և սորա համար Պասկելիյը կարգում է գվարդիայի գնդի գնդապետ վեհադնեայ աղայ Եղիազար Յովակիմեան Եղիազարեանցին, տալով նորան և գործակիցներ մայիօր իշխան Մովսէս Զաքարեան Արղւութեանցին՝ Յովսէփ կաթողիկոսի եղբօր թոռան, մայիօր իշխան Իվանէ Յովսէփեան Մելքեանցին, կօլլէժսկի ասսէսօր Իսահակ Տէր Առաքելեան Ղամաղեանցին, զինուորական աստիճանաւորներ Դաւիթ և Աղէքսանդր Ստեփանեան Ղորղանեանցներին, եւ ուրիշ մի քանիսին հայ աստիճանաւորներից, յանձնելով նորան աղքատների հարկաւորութեան համար տէրութեան գանձարանից հարիւր հազար ռուբլի թղթադրամ որ այն ժամանակ հաւասար էր 25 հազար մանէթ արծաթի:

Երբ նոքա հրաւէր հրատարակեցին Ատրպատականի սահմաններում բնակող հայ ժողովրդեան, Ներսէս արքեպիսկոպոսն էլ ուղարկեց Ենօքեան Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսին եւ Նիկողայոս վարդապետին Աթոռի եւ իւր կողմից ազատութիւն եւ փրկութիւն քարոզելու: Այդ առթիւ Ներսէսը հետևեալ առաջադրութիւնն

է ուղղում էջմիածնայ կառավարութեան, որի ծախս-
գոյն կառավարիչ Նիքիմ կաթողիկոսի բացակայութեան
պատճառով ինքն էր նշանակուած:

« Ոչ կամիմ թագուցանել ի Զէնը. զի եհաս առիս
« զիւր՝ զի որդին աղայ Յովակիմի գրէ առ Բարսեղ եպիս-
« կոպոսն, իբրև զի ի լինել խաղաղութեան ազգք հայոց
« եղեալք լիշխանութեան պարսից՝ թէ ոչ նախ յօժա-
« րեսցին ելանել լիւրաքանչիւր տեղեաց և անձանց ընդ
« Նրասխ ի սահման Նրեանայ կամ Նախիջևանայ, կա-
« րելի է, զի տալաշաւել ունիցին զկնի, առ որ և ինքն
« Բարսեղ եպիսկոպոս ընդ աղայ Մարգարին Նղոյեան
« զնացեալ է ի Թէվրիզ:

«Ես ուհէի զկամս ՚ի վաղուց առաքելոյ հրաւիրակս
« առ ամենայն հայազնեայս այնց կողմանց, այժմ մինչ
« այսպէս լինի լսելի, կամիմ ես ընդ Ենօքեանն Ստե-
« փաննոս եպիսկոպոսի զՅովսէփ քաղմաշխատ և բարձր
« արժանապատիւ վարդապետն զերկոսին ՚ի միասին լը-
« ղել, զնալ նախ ՚ի Ռաւրէժ, և ապա անդուստ ուր
« արժան իցէ ջան դնել զողորմելի մերազնեայս հաւա-
« քել ՚ի մի աստ ՚ի հայրենիս արարատայ, զի մի զկնի
« ապաշաւանք վշտացուցեն զսիրտս մերոց ներգալից
« և ապագալից, առ որ խնդրեմ, զի թէ չիցէ ընդդէմ
« ձերոց ենթադատութեան յղեսջիք զնոսա առ իս առ
« վաղիւն, կամ ի 20 ամսոյս, այնպէս զի եկեսցեն և
« անցեալ աստուստ աճապարեսցեն ի Ռաւրէժ առանց
« դառնալոյ այդր յետս»:

« Համ. 7. 1827. դեկ. 18. յերևան»:

Եջմիածնայ կառավարութիւնը նկատելով, թէ իւր
ամենագործօն անդամներից մէկի՝ Յովսէփ վարդապետի
բացակայութեամբ շատ դժուար պիտի լինի գործերի
կառավարութիւնը առաջ տանել՝ հետևեալ յայտարարու-
թեամբ խնդրում է Ներսէս արքեպիսկոպոսին թոյլ տալ
Յովսէփ վարդապետին մնալու իրան պաշտօնի մէջ, և
նորա փոխարէն Ենօքեան Ստեփաննոս արքեպիսկոպո-
սին ուղեկից դնել Խօյի նուէրակ Նիկողայոս վարդապե-
տին և կամ Տաթևացի Գէորգ վարդապետին.

« Ըստ ազգասէր ենթադատութեան սրբազնու-

« Թեանդ և վեհագնէի յաղագս հրաւիրելոյ զմերադ-
 « նեայն ըող հովանեաւ դրօշակի Գրիստոսասէր Կայսե-
 « րութեանն ամսոյս 18 համար 7, բացայայտեալ կա-
 « ռավարութեանս գոհութեամբ զԱստուծոյ օրհնեմք
 « զցանկալի կեանս ձերում բարձր Սրբազնութեան, ար-
 « դարև ամօռն ազգօքն է ամօռ և ողորմելի ազգ մեր՝
 « որք ցրուեալք են զառօրեայն հաղիւ կարեն նկատել՝
 « ուր թէ զսպառնին նշմարել, վասնորոյ ըստ ամենայն-
 « նի համաձայն է կառավարութիւնս ազգաօգուտ սուրբ
 « ենթադատութեան ձեր թէութիւն ունելով միայն
 « զայս զբարձր արժանապատիւ Յովսէփ վարդապետն ի
 « հարկաւոր միջոցիս հեռացուցանելն աստի. ըստ որում
 « և համար 6, գրեցեալ առաջագրութեամբ բարեհա-
 « ճեալ էք մինչ ի լրութիւն այսմ ամսոյ, զներսնային
 « բոլոր հաշիւսն զանաղան դիմաց վերջացումամբ ի
 « լոյս ածել յայտ է՝ որ առանց ներկայութեան Յովսէփ
 « վարդապետի գուցէ առանց հիման լիցին ամենայն
 « քննելիք:

« Վասնորոյ ամենախոնարհաբար խնդրեմք՝ եթէ
 « կարևոր իցէ շնորհել զՅովսէփ վարդապետն կառավա-
 « րութեանս և որպէս տնօրինեալ էք զՍրբեպիսկոպոսն
 « Ննօքեան ընդ նմին ընկերակից զՆիկողայոս վարդա-
 « պետ նուիրակ Խօյու, որ ծանօթ է կողմանցն կամ
 « զԴէորդ վարդապետն Տաթևացի ընկերացուցանել ընդ
 « լիշեալ եպիսկոպոսին՝ թուի թէ այսպիսեալ ազգային
 « հոգացողութիւնք և ամօռային գործք միով շաւղօք
 « վերջաւորին՝ այլն որպէս բարեհաճութիւն է սուրբ
 « կամաց ձերոց:

Ներսէս արքեպիսկոպոսը ստանալով կառավարու-
 թեան ներկայ յայտարարութիւնը՝ նոյն թուի ու ամսի
 21-ին № 9 ուղղած գրութեան մէջ (որի գլխաւոր մա-
 որ ուրիշ առարկայի վերաբերելով առաջ կը բերուի ի-
 րան պատշաճեալ տեղը) խնդրում է Յովսէփ վարդապե-
 տի փոխանակ զՆիկողայոս վարդապետն յղել կանխաւ
 զի երթիցեն ընդ Ննօքեանին ի Դաւրէժ:

Ահա միմեանց յորդօրելով դուրս եկան քաղաքնե-
 րից, աւաններից եւ գիւղերից խումբ խումբ, հայրերը

որդուց հետ, մայրերը աղջկանց հետ, առանց հոգս քաշելու իրանց անշարժ ստացուածքների մասին և գնացին ոմանք Ղարաբաղ, ոմանք Նախիջևան և ոմանք Երևան, ուստաց սահմաններում հանգիստ առնելու Եգիպտական ծառայութիւնից, նորոգելու իրանց նախնիքների աւերակ քաղաքները, դաստակերտներն ու շէնքերը:

Գ. ք. Ա.

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Մեծապատիւ Հօր Եփրեմայ

Ի Ս. Նաղարեանց ողջոյն.

Զգրեալս ի 15 մայիսի անցելոյ գիտեմ, ստացեալ Ձեր անշուշտ ձեռամբ պարոն Դաւթի Դիլանեան. վասն զի ընկալեալ է իմ վաղու զպատասխանի նամակիս առ նա, յորում առ եղեալ էր և Ձերն. այլ թէ զի՞նչ ինչ արդեօք խափանարկու ձեզ եղև ցարդ, պատասխանելոյ ինձ, անգիտանամ բնաւ: Գուցէ դիպեցան ձեզ ինչ ինչ որք կարող են ՚ի չքմեղս գործել զլուծութիւն ձեր, և հաշտեցուցանել զմեզ ընդ ձեզ յանուն նախնի մերոյս բարեկամութեան: Մեր գմեհս անդորր է խիղճ՝ կատարելով զոր առ ձեզ պատականութիւն բարեկամական, զմերն ասեմ ձեզ ուխտեալ գերմանական հաւատարմութեամբ: Անցք նորանոր առ մեզ անցին, կատարեցան ուխտք սրտից մերոց, զհին աւուրցն ասեմ և զմեծափափագս. է՛, է՛ ապաքէն առիթ ուրախութեան մեզ՝ որք սիրողք են և ճաճաչողք հայրենեաց: Ուսիմք արդէն կաթողիկոս զՆերսէս՝ այր այո՛ հանճարաւոր, աղգասէր և արժանաւոր բան զամենեւին՝ որ առ մեզ հոգեւորականք: Գուցէ՛ արասցէ սա ինչ ինչ ի պիտանեացն և ի կարևորաց մերոյս տառապեալ աղգի. յուսասցուք աղաչելով զԱստուած՝ զի յերկրեսցէ զամս կենաց պատուական ծերունւոյս:

Խնդիր իմ առ ձեզ առ ժամս է, զի յանուն մերոյ ճշմարիտ բարեկամութեան աշխատ լիջիք օգնական ինձ լի-